

Ἡ συμβολὴ στελεχῶν
τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας στὴν ἐκδοτικὴ
«γέννηση» τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*

Παναγιώτη Τζουμέρκα**

Τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* ἐορτάζει ἑκατὸ καὶ πλέον ἔτη ζωῆς· ὥστόσο, ἡ ἐκδοτικὴ του ἱστορία δὲν συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἱδρύσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία σὲ λίγα χρόνια θὰ συμπληρώσει διακόσια ἔτη ἀπὸ τὴν ἀντικανονικὴ αὐτοανακήρυξή της σὲ αὐτοκέφαλη τὸ 1833. Οὐσιαστικά, ἀπαιτήθηκαν περισσότερα ἀπὸ ἑβδομήντα ἔτη μετὰ ἀπὸ τὴ χορήγηση τοῦ κανονικοῦ Τόμου Αὐτοκεφαλίας της τὸ 1850, προκειμένου ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀποκτήσει περιοδικὸ θεολογικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρη, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*, παράλληλα πρὸς τὸ ἐπίσημο δημοσιογραφικὸ της ὄργανο, τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησία*. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κατέβαλε ἐπανειλημμένες προσπάθειες γιὰ τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἐπισήμου περιοδικοῦ· ὅλες ὅμως ἀπέβησαν ἀτελέσφορες. Ἡ ἀποτυχία αὐτὴ δὲν ὀφειλόταν στὴν ἀπουσία ἐπιστημονικῆς θεολογικῆς ἔρευνας στὴν Ἑλλάδα οὔτε στὴν ἔλλειψη κληρικῶν καὶ λαϊκῶν μὲ συγκροτημένη θεολογικὴ σκέψη¹, ἀλλὰ πρῶτιστα στὴ δομικὴ ἀνεπάρκεια τῆς

* Ἡ εἰσήγηση δὲν ἐξεφωνήθη στὸ συνέδριο λόγῳ ἐκτάκτου κωλύματος τοῦ εἰσηγητοῦ, ἀλλὰ κατετέθη πρὸς δημοσίευση στὰ *Πρακτικά*.

** Ὁ Παναγιώτης Τζουμέρκας εἶναι Ἀναπλ. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Ἡ θεολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη εἶχε πολλοὺς καὶ ζηλευτοὺς θεολόγους καὶ αὐτὸ σημειώνεται στὸν πρῶτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Καινὴ Διδαχή*, ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Καὶ ὅτι μὲν ἡ καθ' ἡμᾶς Θεολογία δὲν στερεῖται δυνάμεων παραγωγικῶν, μαρτυροῦσι καὶ αἱ κατὰ καιροὺς μὲν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων θεολόγων ἐκδιδόμεναι ἐπιστημονικαὶ συγγραφαί, καὶ τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν δ' εἰκοσαετίαν ἔν τε

ἐκκλησιαστικῆς συγκρότησης κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς αὐτοκεφαλίας. Πράγματι, οἱ σχετικῆς προσπάθειες δὲν τελεσφόρησαν, ἅφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς ἄκρατης πολιτειοκρατίας, ἡ ὁποία μάλιστα τὴν Ἐκκλησίαν καὶ λειτουργοῦσε ὡς οὐσιώδης τροχοπέδη στὸ ἐν γένει ἔργο της, καὶ ἅφ' ἑτέρου ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς ἀστάθειας ποὺ χαρακτήριζε τὸ Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος, συνεπεία πολιτικῶν καὶ ἐθνικῶν περιπετειῶν. Οἱ συνθήκες αὐτὲς ἐπηρέαζαν καθοριστικὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἰδίως τὴ διοίκησίν της. Ἐπιπροσθέτως, ἀπουσίαζαν καὶ τὰ κατάλληλα πρόσωπα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν καὶ νὰ φέρουν εἰς πέρας τὸ ἀπαιτητικὸ ἔργο τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς ἐκδοσης ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἰσῆλθε στὸν ἐκδοτικὸ χῶρο τῶν θεολογικῶν περιοδικῶν τελευταία, δεδομένου ὅτι ἤδη κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ὅλες οἱ Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες –καὶ ἰδίως τὰ πρεσβυγενῆ Ὁρθόδοξα Πατριαρχεῖα– διέθεταν μία ἀξιόλογη ἐκδοτικὴ παράδοση στὸν τομέα αὐτόν. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρονται τὰ περιοδικὰ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια², Νέα Σιών³, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος⁴, Πάνταῖνος⁵, Ἀπόστολος

Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἰδρυθέντα θεολογικὰ περιοδικὰ, ἅτινα ἐφιλοδόησαν οὐ μόνον νὰ συνεχίσωσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνυψώσωσι τὸ ἀπὸ μακροῦ ἀνακοπὲν ἔργον τοῦ ἀθηναϊκοῦ “Εὐαγγελικοῦ Κήρυκος”· καὶ εἴ τινος ἄλλου ὁμοιοβάθμου περιοδικοῦ. Αἱ πολύτομοι σειραὶ τῆς “Νέας Σιών” καὶ τοῦ “Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου” ἐπλήρωσαν ἀναντιρρήτως οὐ σμικρὸν κενὸν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Θεολογίᾳ, συγκεντρῶσσαι καὶ σπουδαίαν καὶ ἄφθονον θεολογικὴν ὕλην, ἐπισπασαμένην τὴν προσοχὴν καὶ τῶν μᾶλλον διακεκριμένων ἐκ τῶν ἀλλοδαπῶν θεολόγων» [Καὶνὴ Διδαχὴ 1 (1918), σ. 7].

2. Ἀδ. Ἀνεστίδης, «“Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως”· Τὸ θρησκευτικὸ ἔντυπο ὡς μέσο διαπαιδαγώγησης καὶ ὡς ἐπαλξὴ δικαίων καὶ προνομίων», στό: Λουκία Δρούλια (ἐπιμ.), Ὁ Ἑλληνικὸς τύπος 1784 ὡς σήμερα. Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προσεγγίσεις. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἀθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Ἀθήνα 2005, σσ. 135-138. Ἀδ. Ἀνεστίδης, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», στό: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974. Ἐφημερίδες, Περιοδικὰ, Δημοσιογράφοι, Ἐκδότες, τόμ. Β', Ἀθήνα 2008, σσ. 74-75.

3. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Νέα Σιών Ἐκκλησιαστικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα», στό: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974. Ἐφημερίδες, Περιοδικὰ, Δημοσιογράφοι, Ἐκδότες, τόμ. Γ', Ἀθήνα 2008, σ. 273.

4. Γιὰ τὸ περιοδικὸ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος βλ. Π. Τζουμέρκα, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 6, σσ. 507-508.

5. Θ. Δ. Μοσχονᾶς, «Ἰωβηλαῖον ἐκδόσεως τοῦ Πανταίνου, 1908-1978», Ἀνάλεκτα 29-30 (1980), σσ. 39-41· Εὐθ. Σουλογιάννης, Τὰ Πατριαρχικὰ Περιοδικὰ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Πάνταῖνος», Ἐκατὸ χρόνια προσφοράς, 1908-2008, Ἀλεξάνδρεια – Ἀθήνα 2008, σσ. 8-11.

Βαρνάβας⁶, ακόμα και τὸ πτωχὸ Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ «النعمة» (= *Al Na'ma*, δηλαδή Χάρις)⁷. Ἐπιπλέον, ἡ Μητρόπολη Θεσσαλονίκης ἐξέδιδε ἤδη ἀπὸ τὸ 1917 τὸ περιοδικὸ *Γρηγόριος Παλαμάς*, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ὡς δημοσιογραφικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ θεολογικὸ ὄργανο τόσο τῆς Μητροπόλεως ὅσο καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῶν Νέων Χωρῶν⁸. Παράλληλα, ὅλες σχεδὸν οἱ νεώτερες αὐτοκέφαλες Ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες εἶχαν προβεῖ στὴν ἔκδοση ἰδίων θεολογικῶν περιοδικῶν⁹.

Μέχρι τότε, τὶς ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν πιστῶν τῆς κάλυπταν περιστασιακὰ διάφορα θρησκευτικὰ περιοδικὰ, τὰ ὁποῖα ἐκδίδονταν ἀπὸ σωματεῖα καὶ ὁργανώσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ βραχύβιο θεολογικὸ περιοδικὸ *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ*¹⁰, τὸ περιοδικὸ *Ἱερὸς Σύνδεσμος*¹¹ τοῦ Συνδέσμου τῶν κληρικῶν τῆς

6. Ἀ. Βίττης, «Ἀπόστολος Βαρνάβας. Ἐπίσημο Περιοδικὸ τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου», *Μεγάλῃ Ὀρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, σσ. 194-195.

7. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ κυκλοφόρησε τὸ 1909 καὶ τὸ ἱδρυσε ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Γρηγόριος Δ' (Hadadd) (1906-1928). σχετικὰ βλ. تاريخ الصحافة العربية فيليب دي طرازي = Φίλιπ ντὲ Ταράζι, *Ἱστορία τοῦ Ἀραβικοῦ Τύπου*, London 2023, σσ. 466 κ.έ. καὶ 813.

8. Ἀθ. Ἐ. Καραθανάσης, «Τὸ περιοδικὸ “Γρηγόριος Παλαμάς” καὶ ἡ Θεσσαλονίκη (1917-1951). Ὁ Γεννάδιος καὶ ἡ ἐποχὴ του», στὸ: *Ἡ νεότερη ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Τύπος*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 131-148.

9. Γιὰ παράδειγμα, ἡ Ἐκκλησία τῆς Σερβίας ἐξέδιδε ἀπὸ τὸ 1897 τὸ περιοδικὸ *Гласник* (= Ἀγγελιοφόρος), βλ. σχετικὰ Π. Τζουμέρκας, «Γκλάσνικ», *Μεγάλῃ Ὀρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σ. 238. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας ἀπὸ τὸ 1873 ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Biserica Ortodoxă Română* (= Ὀρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρουμανίας), βλ. σχετικὰ G. Grigoriță, «Revista Biserica Ortodoxă Română – pâstrătoarea documentelor oficiale ale Ortodoxiei românești», *Biserica Ortodoxă Română* 3 (Σεπτ.-Δεκ. 2023), σσ. 227-279. Daniel, Patriarhul României, «Revista „Biserica Ortodoxă Română” (1873-2023), Buletinul Oficial al Patriarhiei Române – 150 de ani în slujba Bisericii și a neamului românesc», *Biserica Ortodoxă Română* 3 (Σεπτ.-Δεκ. 2023), σσ. 11-19.

10. Ὑπῆρξε ἓνα ποιητικὸ θεολογικὸ περιοδικὸ, ποὺ κυκλοφόρησε τὰ ἔτη 1857-1871. σχετικὰ βλ. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Βιβλιογραφία Ἑλληνικοῦ Θρησκευτικοῦ Τύπου (1826-1966)», *Θεολογία* 41, 3 (1970), σσ. 492-493.

11. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ μέχρι τὴν ἔκδοση τοῦ ἐπίσημου ἐνημερωτικοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος *Ἐκκλησία* ἀποτελοῦσε τὸ «ἡμιεπίσημον ὄργανον αὐτῆς», σχετικὰ βλ. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Ἱερὸς Σύνδεσμος», στὸ: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974...*, ὅ.π., τόμ. Β', σ. 453. Γιὰ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ὁ Θ. Στράγκας ἀναφέρει μὲ μία δόση σκληρότητας: «τὸ ἐβδομαδιαῖον Περιοδικόν “Ἱερὸς Σύνδεσμος”, ὅπερ ἦτο τὸ σχεδὸν ἐπίσημον δημοσιογραφικὸν ἔντυπον τῆς Ἐκκλησίας Ἑλλάδος, ἥτις καὶ ἐποπτεύουσα Ἀρχὴ ἐπ'

Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ περιοδικὸ *Ἀνάπλασις*¹², τὸ *Ζωή*¹³ κ.ἄ. Ἐπίσης, σημειώνεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπέκτησε, γιὰ ἓνα βραχὺ χρονικὸ διάστημα, τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ*, τὸ ὁποῖο ἔφερε ὁ ἀπὸ Κιτίου ἐκλεγείς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος Μεταξάκης. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ εἶχε δημιουργήσει καὶ ἐξέδιδε στὴ Λάρινα ὡς Μητροπολίτης Κιτίου ἀπὸ τὸ 1911 ἕως τὸν Μάρτιο τοῦ 1918, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1918 ἕως τὸ 1920 ἐκδιδόταν στὴν Ἀθήνα¹⁴. Ὁ ἴδιος δημιούργησε καὶ τὸ βραχύβιο περιοδικὸ *Καινὴ Διδαχὴ*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1919-1920¹⁵. Τὰ περιοδικὰ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν προσπάθειες ἰδιωτικῆς, προσωπικῆς πρωτοβουλίας καί, ὅταν τὰ πρόσωπα-ἰδρυτές τους ἀποσύρονταν ἀπὸ τὴ δημόσια σκηνή, ἔπαυε καὶ ἡ κυκλοφορία τους. Στὴν Ἀθήνα δὲν ὑπῆρχε τότε θεολογικὸ περιοδικό¹⁶, καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμοῦσε τὴν ἔκδοση ἑνὸς τέτοιου ἐντύπου, τὸ ὁποῖο θὰ προωθοῦσε τὶς θεολογικὲς σπουδὲς καὶ

αὐτοῦ ἦτο, καὶ εἶχε τοῦτο καταστῆ ὄργανον κομματικῶν τῆς Παγκληρικῆς Ἑνώσεως, σχεδὸν ἡχρηστεύθη καὶ ἐν συντόμῳ χρόνῳ ἐνεκρώθη» (Θ. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν 1817-1967*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1970, σ. 1164).

12. Γιὰ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ βλ. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Ἀνάπλασις», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, στ. 541-545· ὁ ἴδιος, «Βιβλιογραφία Ἑλληνικοῦ Θρησκευτικοῦ Τύπου (1826-1966)», *Θεολογία* 39, 1-2 (1968), σσ. 269-270, ἀρ. 66· Γ. Α. Γαλίτης, «Ἀνάπλασις», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, σσ. 359-360.

13. Ἀγορὴ Γκρέκου, *Ζωή (1902-1922)*, ἐκδ. Διάττων, Ἀθήνα 1993. Ἐπίσης, Κ. Κορνάρκης, «Ζωὴ Θρησκευτικῶν ἐβδομαδιαίων φύλλον», στό: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974...*, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 341-343.

14. Ἐρ. Σεργίου, «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σ. 507.

15. Ν. Θ. Μπουγάτσος, «Ἀνάπλασις», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7 (1965), στ. 175· ὁ ἴδιος, «Βιβλιογραφία Ἑλληνικοῦ Θρησκευτικοῦ Τύπου (1826-1966)», *Θεολογία* 39, 3 (1968), σ. 455, ἀρ. 169.

16. Στὸ πρῶτο τεύχος τῆς *Καινῆς Διδαχῆς* σημειωνόταν: «Ἄλλ' ἂν τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια ἡδυνήθησαν νὰ παρουσιάσωσι τοσοῦτο φωτεινὸν φαινόμενον ἑλληνικῆς θεολογικῆς κινήσεως, πολλῶ μᾶλλον ἢ Πρωτεύουσα τῆς χθὲς μόλις διπλασιασθείσης, νῦν δὲ μεγαλυνομένης Ἑλλάδος, μετὰ τῆς ἐν αὐτῇ Πανεπιστημιακῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ τῶν ἀφθόνων Βιβλιοθηκῶν, ἐνδείκνυται ὡς ἡ φυσικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας ἐστία καὶ κοιτὶς καὶ ὡς τὸ προσφορώτερον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς στάδιον. Τοῦτου ἕνεκα ἡ ἐν Ἀθήναις ἔλλειψις θεολογικοῦ περιοδικοῦ ἦτο πάντοτε αἰσθητὴ, κατὰ δὲ τὴν ὁμολογίαν τῶν ἐπαϊόντων καθίσταται αἰσθητοτέρα μάλιστα σήμερον, ὡς παρουσιάζουσα κενὸν ὁσημέραι ἀποβαῖνον μεῖζον ἢ κατὰ δύο θεολογικὰ περιοδικὰ» [*Καινὴ Διδαχὴ* 1 (1918), σσ. 7-8].

θα πρόβαλλε την έλληνόφωνη Όρθόδοξη –και όχι μόνο– θεολογική σκέψη¹⁷.

Τò πλήρωμα τοῦ χρόνου για τὴν ἔκδοση ἐνὸς θεολογικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ, μὲ μόνιμη παρουσία στὰ θεολογικὰ γράμματα τῆς χώρας καὶ διεθνῶς, ἦλθε μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν¹⁸. Ὁ τελευταῖος ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοση δύο περιοδικῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν μόνιμο χαρακτήρα. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸν κάλεσε ἀμέσως τὸν ἐπιστήθιο φίλο του καὶ πρώην μαθητὴ του στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Σταυροῦ Ἱεροσολύμων, καθὼς καὶ τότε Καθηγητὴ τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Γρηγόριο Παπαμιχαήλ (1874-1956)¹⁹. Καὶ οἱ δύο διέθεταν σημαντικὴ ἐμπειρία στὸν τομέα τῶν ἐκδοτικῶν ἐγχειρημάτων, μὲ πολύτιμη πείρα στὴν ἔκδοση ἐγκύρων θεολογικῶν περιοδικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων, κυρίως μέσῳ τῆς ιδρύσεως καὶ κυκλοφορίας τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀνέλαβε ἄμεσα τὴ διεύθυνση τῶν δύο νέων περιοδικῶν, τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εὐλόγα ὥστόσο τίθενται ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴ μορφή ποὺ θὰ λάμβαναν τὰ δύο περιοδικά, καὶ κυρίως τὸ περιοδικὸ Θεολογία: Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ ἐμφάνισή του, πῶς θὰ γινόταν ἡ κατανομή τῆς ὕλης, ποιό τὸ ὕφος καὶ ποιό τὸ ἐπιστημονικὸ του κῦρος; Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐπιλύθηκαν μὲ ἀξιοσημεῖωτη ταχύτητα, ὅπως καταδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, μόλις περίπου δύο μῆνες μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν

17. Στὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία καὶ στὸ σχετικὸ σημείωμα ἔκδοσης ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ σημείωνε μὲ ἔμφαση: «Εἶναι λυπηρὸν ὅτι αἱ Ἀθῆναι, ἡ μάλιστα ἐν Ἐπιστῇμῃ πρωτεύουσα τῶν πόλεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, δὲν ἠξιώθησαν ἔτι ν' ἀποκτήσωσι τὸ μόνιμον αὐτῶν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικόν. Πᾶσαι αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενόμεναι ἀπόπειραι ἐναυάγησαν» (Θεολογία 1, 1 [1923], σ. 5).

18. Γιά τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο βλ. Π. Τζουμέρκας, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ ἡ Ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας, Κατερίνη 2020, ὅπου συγκεντρωμένη ἡ πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴν προσωπικότητά του.

19. Γιά τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαήλ βλ. Π. Τζουμέρκας, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος..., ὁ.π., σσ. 79-96, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴν προσωπικότητά του.

Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1923, ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία* καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ *Ἐκκλησία*. Ἡ ταχύτατη ἔκδοση τῆς *Θεολογίας* γεννᾷ τὸ εὐλογο ἐρώτημα: Πῶς κατέστη δυνατή, μέσα σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἡ συγκρότηση καὶ ἐπιμέλεια τῆς ὕλης, καθὼς καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ πρώτου τεύχους τοῦ νέου περιοδικοῦ; Τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν δύο μηνῶν ἦταν πράγματι ἐξαιρετικὰ περιορισμένο γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ταυτόχρονη ἔκδοση μάλιστα δύο περιοδικῶν. Ὁ ἄθλος αὐτὸς κατέστη δυνατὸς χάρις στὴν ἐκτενῆ ἐμπειρία στὴν προετοιμασία καὶ ἔκδοση περιοδικῶν ποὺ διέθετε ὁ νέος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ ἰδίως ὁ ἐπιστήθιος φίλος καὶ στενὸς συνεργάτης του Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν «πεπνυμένοι Ἠγέται τοῦ πνεύματος», ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Μπόνης²⁰. Ἡ ἐκδοτικὴ πείρα τῶν δύο αὐτῶν στελεχῶν ὑπῆρξε καθοριστικὴ, καθὼς ὁ πρῶτος συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν ἵδρυση καὶ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων *Νέα Σιών* τὸ 1904, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀπέκτησε ἰδιαίτερα μεγάλη ἐμπειρία ὡς διευθυντὴς τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* καὶ *Πάνταινος* κατὰ τὴν περίοδο 1908-1918. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἐκδοτικὴ προσπάθεια τῆς *Ἐκκλησίας* τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξε σὲ μεγάλο βαθμὸ πανομοιότυπη μὲ ἐκείνη τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Ἡ πολύτιμη πείρα ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῶν δύο ἀλεξανδρινῶν περιοδικῶν μεταλαμπαδεύθηκε στὴν Ἀθήνα. Τὰ περιοδικὰ τῆς Ἀλεξανδρείας – τὸ ἀμιγῶς θεολογικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* καὶ τὸ ἐπίσημο δημοσιογραφικὸ-ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο *Πάνταινος* – ἀπετέλεσαν τὰ πρότυπα γιὰ τὰ δύο νέα ἔντυπα τῆς *Ἐκκλησίας* τῆς Ἑλλάδος: τὸ περιοδικὸ *Θεολογία*, τὸ ὁποῖο συστάθηκε κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ *Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου*, καὶ τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησία*, τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ *Πανταίνου*. Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀνέλαβε τὴν κύρια εὐθύνη γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν δύο νεότευκτων περιοδικῶν τῆς *Ἐκκλησίας* τῆς Ἑλλάδος *Θεολογία* καὶ *Ἐκκλησία*. Ἡ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησία* ἦταν ἐβδομαδιαία, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε μὲ τὸν *Πάνταινο*, ἐνῶ τὸ περι-

20. Κ. Γ. Μπόνης, «Εὐκλεῆς πεντηκονταετηρὶς τῶν περιοδικῶν “Ἐκκλησία” καὶ “Θεολογία”», *Ἐκκλησία* 50, 3-4 (1973), σ. 447.

οδικό Θεολογία είχε τριμηνιαία κυκλοφορία, κατά την αντίστοιχη μετεξέλιξη του *Εκκλησιαστικού Φάρου*. Το περιοδικό *Εκκλησιαστικός Φάρος* επιγραφόταν στους πρώτους τέσσερις τόμους των έτών 1908-1909 ως *Μηνιαία Εκκλησιαστική Επιθεώρησις*²¹, ενώ από τον 5ο τόμο (1910) ή επιγραφή άλλαξε ως *Επιστημονικόν θεολογικόν σύγγραμμα έκδιδόμενον κατὰ μῆνα*²² και, από το 1915, σε «*ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν*»²³. Αντίστοιχα, το περιοδικό *Θεολογία* στην έκδοση του πρώτου τόμου φέρει την επιγραφή «*περιοδικὸν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα*»²⁴, και από το 1926 «*περιοδικὸν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν*»²⁵.

Τόσο ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος όσο και ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ υπῆρξαν στελέχη του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας. Ο πρώτος υπηρέτησε ως κληρικός του Πατριαρχείου από το 1909 έως το 1918²⁶, διαμένοντας για μικρό χρονικό διάστημα, από το 1909 έως το 1911, στην Αλεξανδρεία²⁷, ενώ ο δεύτερος διετέλεσε διευθυντής των δύο περιοδικών του Πατριαρχείου. Ο Χρυσόστομος υπῆρξε μέλος της Αγιοταφίτικης Αδελφότητας, σχολάρχης της Πατριαρχικής Σχολῆς του Σταυροῦ και ιδρυτής του περιοδικού *Νέα Σιών*. Ωστόσο, διαφώνησε με την πολιτική του Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δαμιανού, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῶν ἀραβοφώνων Ὁρθοδόξων χριστιανῶν τῆς Παλαιστίνης και τίς ἀπαιτήσεις τους σχετικά με τὴ διοίκηση τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Κατόπιν αὐτῶν, ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Ἀδελφότητα και τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων και νὰ μεταβεῖ στὴν Ἀλεξανδρεία, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Πατριάρχου Αλεξανδρείας

21. *Εκκλησιαστικός Φάρος* 1 (1908), σ. 3. Σημειώνεται ὅτι τὸ περιοδικὸ μέχρι τὸ ἔτος 1913 ἐκδιδόταν με δύο τόμους κατ' ἔτος.

22. *Εκκλησιαστικός Φάρος* 5 (1910), σ. 3.

23. *Εκκλησιαστικός Φάρος* 14 (1915), σ. 3.

24. *Θεολογία* 1 (1923), ἐξώφυλλο.

25. *Θεολογία* 4 (1926), ἐξώφυλλο.

26. Τὸ ἀπολυτήριο γράμμα του ὡς κληρικοῦ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν Αλεξανδρείας τοῦ χορηγήθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Αλεξανδρείας Φώτιο τὸ 1918· βλ. σχετικά Διονύσιος, Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης, «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου πρὸς τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαήλ (κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐκλογῆς του ὡς Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου)», *Εκκλησία* 58, 23 (1981), σ. 512.

27. Γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Αλεξανδρεία βλ. Π. Τζουμέρκας, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος, ὁ.π., σ. 32 κ.έ.

Φωτίου. Στην Ἀλεξάνδρεια ἤδη βρισκόταν ὁ μαθητής του καὶ μετέπειτα Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπολυθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καθηγητοῦ τῆς Σχολῆς καὶ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἔκδοση τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας²⁸.

Ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας περιοδικοῦ στοῦ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας ξεκίνησε ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Σιών*, τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκδοση ἀνέλαβαν ὁ Μελέτιος Μεταξάκης καὶ ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος τὸ 1904. Ἀργότερα, στὴν ομάδα προστέθηκε καὶ ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «ἐκ “Σιών” τῆς “Νέας” ἐξῆλθον βραδύτερον ... οἱ Αἰγύπτιοι “Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος” καὶ “Πάνταῖνος”»²⁹. Σχετικὰ μὲ τὴν πρόσληψή του στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Παπαμιχαήλ σημειώνει «εἰς τὴν τὰ πάντα καλῶς οἰκονομοῦσαν Θεῖαν Πρόνοιαν ἔδοξεν, ὅπως ἐν μέλος τοῦ “Νεοσιωνιτικοῦ κύκλου” ἀποσπασθῇ εἰς Αἴγυπτον»³⁰.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἀνέλαβε τὰ νέα του καθήκοντα, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ εἶχε ὡς ἄρωγὸ καὶ βοηθὸ τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ κυριώτερος συντάκτης τοῦ *Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου* καὶ τοῦ *Πανταίνου*. Στήριξε τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν περιοδικῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ τὴν καταξίωσή τους στὸν εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ χῶρο. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Παπαμιχαήλ: «Συνεργάτας πάντοτε εἶχον ἐπιφανεῖς καὶ δοκίμους καὶ τακτικούς. Ἀλλ’ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐπέλειπεν ἀπὸ τὸν φάκελλον τῆς δημοσιογραφικῆς μου ὕλης καὶ εἰς τοῦ ὁποῖου τὸν οὐδέποτε ἡλαττωνημένον ἐπιστημονικὸν καμψάκην προσέφευγον πάντοτε, ἦτο ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Ποσάκις, ὀλίγων μόνων σταγόνων τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐλαίου ὑπολειπομένων εἰς τὸν πυθμένα τοῦ “Φάρου” μου, ἀλλὰ καὶ τοῦ παμφάγου “Πανταίνειου” λύχνου, ὁ

28. Σχετικὰ μὲ τὴ φυγὴ ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα βλ. Π. Τζουμέρκας, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος*, ὁ.π., σ. 21 κ.έ.

29. Γρ. Παπαμιχαήλ, «Δημοσιογραφικὰ ἀπομνημονεύματα», στό: *Εβδομηκονταπενταετηρίς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς 1844-1919. Πανηγυρικός τόμος*, Ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 359.

30. Ὁ.π.: πρβλ. καὶ Π. Τζουμέρκας, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος*, ὁ.π., σ. 85.

αείποτε πρόθυμος διδάσκαλός μου και φίλος έξήγε με τής δυσχερείας μέχρις ού προφθάσω να έτοιμάσω ιδιόκας μου έργασίας...»³¹.

Έπίσης, όταν ο Χρυσόστομος εξέλεγε Καθηγητής τής Έκκλησιαστικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Παπαμιχαήλ μέσω των στηλών του *Πανταίνου* εξέφρασε τή χαρά του σημειώνοντας ότι ή ανωτέρω έκλογή τιμά και τὰ δύο περιοδικά τής Έκκλησίας Αλεξανδρείας: «Ή Θεολογική Σχολή δια τής έκλογής ταύτης τιμήσασα τόν άγκραιφνή έπιστήμονα έτίμησε και έαυτήν, έτιμήθησαν δ' έν τῷ προσώπῳ τοῦ νέου Καθηγητοῦ και τὰ ήμέτερα θεολογικά περιοδικά συγγράμματα, ὅ τ' “Έκκλησιαστικός Φάρος” και ὁ “Πάνταινος”, μεθ' ὧν δι' άρρήκτων δεσμῶν άπ' αὐτῆς τῆς ιδρύσεως αὐτῶν συνεδέθη, και ὧν άποτελεῖ τόν άριστον και τακτικώτατον τῶν συνεργατῶν και συντακτῶν»³².

Ή συναντίληψη και οί εύρύτατοι κοινοί πνευματικοί ὀραματισμοί μεταξύ Παπαμιχαήλ και Χρυσοστόμου, καθώς και μεταξύ τῶν συνεργατῶν τους –ένας έκ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει εἶναι ὁ Χριστοφόρος Δανιηλίδης, μαθητής τοῦ Χρυσοστόμου και συμμαθητής τοῦ Παπαμιχαήλ και Μελετίου Μεταξάκη, άργότερα Μητροπολίτης και Πατριάρχης Αλεξανδρείας– ὁδήγησαν τὰ περιοδικά αὐτά σέ ύψηλὸ πνευματικὸ επίπεδο. Όπως εύστοχα σημειώνει ὁ Π. Τρεμπέλας, ἐπὶ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ τὰ δύο περιοδικά «... έσημείωσαν έποχὴν έν τῇ ιστορίᾳ τοῦ έκκλησιαστικοῦ Τύπου. Οὐδέποτε κατὰ τοὺς μέχρι τῆς εκδόσεως τῶν περιοδικῶν τούτων χρόνους ὁ έκκλησιαστικὸς περιοδικὸς Τύπος εἶχεν έξαρθῇ εἰς τόσον ύψος λαμπρὰς έπιτυχίας»³³. Κατὰ τῇ διάρκειά τῆς διεύθυνσής του, ὁ Έκκλησιαστικὸς Φάρος «κατέστη ἐπὶ τῶν ήμερῶν του περιοδικὸ με διεθνὲς βυζαντινολογικὸ και θεολογικὸ κῦρος»³⁴. Τὸ καλαίσθητο σχῆμα του, ή φιλοξενία άρτιων μελετῶν άπὸ έρευνητές-συγγραφείς, ή εύρεία άνασκόπηση τῶν διεθνῶν έπιστημονικῶν περιοδικῶν και τοῦ διεθνοῦς Τύπου, καθώς και οί έξαιρετικὲς βιβλιοκρισίες του, προσέδωσαν στὸ

31. Γρ. Παπαμιχαήλ, «Δημοσιογραφικά άπομνημονεύματα», ὅ.π., σ. 369.

32. «Νέος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου», *Πάνταινος* 6 (1914), σ. 115.

33. «Έπικήδειος λόγος τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογ. Σχολῆς κ. Παν. Τρεμπέλα», *Έκκλησία* 33, 3-4 (1956), σ. 45.

34. Ίω. Μ. Χατζηφώτης, «Ό Γρηγόριος Παπαμιχαήλ και ή έκκλησιαστικὴ δημοσιογραφία», *Έκκλησία* 58, 23 (1981), σ. 514.

περιοδικό ιδιαίτερη και ιδιάζουσα ἐπιστημονική αἴγλη. Ταυτόχρονα, ἀποτύπωναν τὴ δύναμη, τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν αἴγλη τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ὅπως ἐπισημαίνεται χαρακτηριστικά: «... τὸν πολὺ σημαντικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο (1908-1951) τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας πού, εἰδικὰ τὰ πρῶτα δέκα χρόνια, ὑπῆρξε ὑπόδειγμα, κατὰ πολλούς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς ἐπιθεώρησης»³⁵.

Ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, κατόρθωσε νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ ὀδηγήσει τὰ περιοδικὰ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἀπέκτησε τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐξαιρετικὴ αἴγλη καὶ σημαντικὴ παρουσία, τόσο στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση. Ἡ ἐπιρροή αὐτὴ ἐκτεινόταν ἀφ' ἐνὸς ἐντὸς τῶν χριστιανικῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων καὶ ἀφ' ἑτέρου στοὺς ἱστορικούς, βυζαντινοὺς κύκλους διαφόρων πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων. Οἱ ὀξυδερκεῖς κριτικές παρατηρήσεις σὲ πολλὰ ξενόγλωσσα ἐπιστημονικὰ ἔργα ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο, τὸν Παπαμιχαήλ καὶ ἄλλους ἐρευνητὲς δημιουργοῦσαν ἐνδιαφέρον γύρω ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση, τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν ἀνταλλαγή τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου μὲ ἔγκυρα περιοδικὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς κυκλοφορίας του, ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος ἀνεδείχθη σὲ κορυφαῖο θεολογικὸ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, χάρις στὸν κριτικὸ σχολιασμὸ διαφόρων μελετῶν (ἐλληνόγλωσσων καὶ ξενόγλωσσων) καὶ στὴν ἐκτεταμένη διεθνῆ βιβλιογραφικὴ θρησκευτικὴ ἀνασκόπηση, στὴν ὁποία προέβαιναν μὲ ἐπιστημονικὴ ὀξυδέρκεια ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ. Ἐξ αὐτοῦ, τὸ περιοδικὸ ἀπέκτησε ὅχι μόνον διορθόδοξο ἀλλὰ καὶ εὐρύτερο διαχριστιανικὸ κῦρος.

Ἡ μεγάλη ἐμπειρία τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ καὶ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου στὴν ἵδρυση καὶ ἔκδοση τῶν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας μεταλαμπαδεύθηκε στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ὅταν ἐπέστη ὁ κατάλληλος καιρὸς. Μὲ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Χρυσοστόμου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν, κλήθηκε ἀπὸ αὐτὸν ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ νὰ ἐφαρμόσει τὴν πλούσια ἐμπειρία του στὴν

35. Αἰ. Ἀνεστίδης, «“Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως”...», ὁ.π., σ. 135.

έκδοση περιοδικού της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος. Οἱ δύο συνεργάτες, Χρυσόστομος καὶ Παπαμιχαήλ, συνεργάστηκαν στενὰ καὶ ἐφάρμοσαν καὶ στὴν Ἐκκλησία της Ἑλλάδος τὴν πολύτιμη πείρα τους ἀπὸ τὴν έκδοση καὶ στήριξη τοῦ περιοδικοῦ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Ἐν κατακλείδι, σημειώνεται ὅτι δύο μεγάλοι ἡγέτες της ἑλληνικῆς ἢ ἑλληνόφωνης Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ της θεολογικῆς ἐπιστήμης ἔφεραν σὲ ἐφαρμογὴ ἓνα παλαιὸ ὄραμα της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ έκδοση ἑνὸς περιοδικοῦ ἐντύπου, τὸ ὁποῖο θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες της διοικούσας καὶ ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας. Οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες ὑλοποίησαν τὸ ὄραμα καὶ τὸν στόχο της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, ἰδρύνοντας καὶ ἐκδίδοντας ὄχι ἓνα ἀλλὰ δύο περιοδικὰ ὅργανα της καθ' Ἑλλάδα Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὡς σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν τόσο τοὺς ἐνημερωτικοὺς καὶ ποιμαντικούς σκοποὺς της Ἐκκλησίας ὅσο καὶ τὴν ἐπιστήμη της Θεολογίας. Τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* ἔφερε τὴ σφραγίδα της προσωπικότητος τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ὅπως αὐτὴ εἶχε σμιλευθεῖ ἐπὶ δεκαετία καὶ πλέον μέσα ἀπὸ τὴν έκδοση τῶν δύο περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Ἐχοντας ὡς ὁδηγὸ τὴν πλούσια αὐτὴ ἐμπειρία, τὸ περιοδικὸ ὑπερέκρασε πολὺ γρήγορα σὲ αἴγλη τὸν Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο καὶ τὰ ἄλλα θεολογικὰ περιοδικὰ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τονίζει πολὺ εὐστοχα ὁ Ἀδ. Ἀνεστίδης, ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Ἡ Θεολογία ἐξελίχθηκε τελικὰ στὸ ἐγκυρότερο ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ της ἑλληνικῆς θεολογίας, καὶ μοναδικό, ὅσο ἄρχισαν νὰ συρρικνώνονται ἡ Ὁρθοδοξία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ Νέα Σιών τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, καὶ ὅσο στὶς σελίδες της εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ φιλοξενεῖ μελετήματα, ὄχι μόνο πανεπιστημιακῶν, ἀλλὰ καὶ νέων θεολόγων ἢ ἐπιστημόνων συναφῶν κλάδων, ποὺ μετεκπαιδεύτηκαν στὸ ἐσωτερικὸ ἢ τὸ ἐξωτερικόν»³⁶. Ἐξ αὐτοῦ, τὸ περιοδικὸ καθιερώθηκε ὡς κορωνίδα τῶν θεολογικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν της ἑλληνόφωνης Ὁρθοδοξίας καὶ κατέκτησε σταδιακὰ τὰ πρωτεῖα στοὺς

36. Ἀδ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριο τῶν τόμων Α' (1923)-Ξ' (1989)*, Ἐν Ἀθήναις 1998, σ. 15.

ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ἐπιστημονικοὺς κύκλους, προβάλλοντας μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο τὴν Ὁρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ θεολογικὴ σκέψη.

SUMMARY

The Contribution of Ecclesiastical Officials of the Church of Alexandria to the Editorial Emergence of the Journal *Theologia* of the Church of Greece

By Panagiotis Tzoumerkas, Assoc. Professor
Aristotle University of Thessaloniki

The present paper examines the decisive contribution of ecclesiastical officials of the Patriarchate of Alexandria to the establishment and publication of the journals *Theologia* and *Ecclesia*, with particular emphasis on the foundational and editorial “birth” of *Theologia*, through the transfer of experience and expertise acquired from the publication and consolidation of the Alexandrian patriarchal journals *Ecclesiastical Pharos* and *Pantainos*.

The scholarly competence and editorial experience gained through their participation in the high-standard operation of the Alexandrian journals proved to be instrumental in shaping the editorial ethos and academic profile of *Theologia*. This journal has since emerged as a lasting vehicle of theological authority, remaining to this day a point of reference not only within theological circles but also in broader academic contexts.